

LEKSEMALARNING SEMANTIK MUNOSABATIGA ASOSLANGAN O'QUV LUG'ATLARDA LUG'AT MAQOLA VA UNING ICHKI QURILMASI

Sulaymonov Bobir,

*Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Qarshi Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
bsulaymonov684@gmail.com*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20121804>

Annotatsiya. Mazkur maqolada lug'atlarda sinonimiya, antonimiya, giponimiya va boshqa semantik munosabatlar asosida leksemalarning mazmuniy xususiyatlari ochib beriladi. O'quv lug'atlar til o'rganuvchilarning so'z boyligini oshirish hamda so'zlarni nutqda o'rinli qo'llash ko'nikmasini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada leksemalarning semantik tizimdagi o'rni ilmiy va amaliy jihatdan izohlanib, til ta'limiga tatbiq etish masalalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Sinonim, antonim, omonim, paronim, graduonimiya, o'quv izohli lug'at, lug'at maqola, semantik gradatsiya.

Abstract. This article reveals the semantic features of lexemes based on synonymy, antonymy, hyponymy and other semantic relations in dictionaries. Educational dictionaries play a crucial role in enhancing language learners' vocabulary and developing the skill of using words appropriately in speech. The article explains the role of lexemes in the semantic system from a scientific and practical perspective, and analyzes issues regarding their application in language education.

Keywords: Synonym, antonym, homonym, paronym, graduonymy, educational explanatory dictionary, dictionary article, semantic gradation.

Аннотация. В данной статье раскрываются семантические свойства лексем в словарях, основанных на синонимии, антонимии, гипонимии и других семантических отношениях. Учебные словари играют важную роль в расширении словарного запаса изучающих язык и формировании навыков правильного использования слов в речи. В статье научно и практически объясняется роль лексем в семантической системе и анализируются вопросы их применения в языковом обучении.

Ключевые слова: Синонимы, антонимы, омонимы, паронимы, градуонимы, образовательный пояснительный словарь, словарная статья, семантическая градация.

Kirish. Ma'lumki, leksik-semantik munosabat turlari haqida so'z ketganda, yakka bir leksik birlik emas, o'zaro ichki munosabatga asoslangan qator nazarda tutiladi: sinonimlar, graduonimlar qatori, antonimik, paronimik juftliklar kabi. Yuqorida ko'rib o'tilganidek, semonim lug'atning asosiy turlariga sinonimlar, graduonimlar, antonimlar, omonimlar va paronimlar bo'yicha tuzilgan lug'atlar kiritiladi.

Adabiyotlar tahlili. Taniqli me'yorshunos S.Karimov adabiy til meyorlarini o'zlashtirishda lingvistik lug'atlarning o'rni xususida to'xtalar ekan, shunday deydi: "So'zlarning leksik meyorini belgilashda va ulardagi ma'no nozikliklarini farqlashda hamda umumiy jihatlarini payqashda sinonim, omonim va antonim lug'atlarning xizmati katta bo'ladi. Masalan, *Chiroyli, go'zal, husndor, husnli, xushro'y, ko'hlik, ko'rkam, barno, suluv, zebo, latofatli, sohibjamol*. Ular garchi ma'nolarining yaqinligi bilan bir

sinonimik qatorda joylashsa-da, meyoriy o'lovlariga ko'ra teng emas. Lug'at xuddi ana shu jihatlar hisobga olinganligi bilan qimmatlidir. Fikrimizning isboti uchun sinonimik qatordagi so'zlarga berilgan izohlarni to'liq keltiramiz: "Husni odatdagidan ortiq, xunukning aksi. *Chiroyli* stilistik jihatdan neytral. Bu so'z odamga, boshqa jonli narsalarga nisbatan ham qo'llanilaveradi. *Go'zal* odamga va jonsiz narsalarga nisbatan qo'llanadi. Bu so'zda belgi darajasi kuchli. *Husndor*, *husnli* so'zlari nisbatan kam qo'llanadi. *Xushro'y*, *ko'hlik* faqat odamga nisbatan qo'llanadi va "yoqimlilik" ottenkasi bor. *Barno*, *suluv*, *zebo* so'zlari ham odamga nisbatan qo'llanadi. *Suluv* – kam qo'llanadi. *Zebo* kitobiy. *Ko'rkam* asosan jonsiz narsalarga, kam darajada odamga nisbatan qo'llanadi. Ko'rinadiki, semantik va vazifaviy uslubiy nuqtai nazardan bu so'zlarning ekspressivlik va qo'llanish imkoniyatlari bir xil emas. Ularning qo'llanishi so'zlashuv, badiiy va ommabop uslublarda meyor sanalsa, rasmiy uslub uchun xos emasligi ma'lum bo'lib qoladi[1]. Olim ushbu mulohazalarini lug'atda keltirilgan badiiy adabiyotlardan olingan misollardagi *chiroyli saman*, *chiroyli oyoq*, *go'zal qiz*, *ko'rkam ayol*, *husnli ayol*, *xushro'y yigit*, *barno qiz*, *zebo bezanmoq*, *ko'rkam hayot*, *latofatli Saodat*, *sohibjamol qiz* birikmalaridagi aniqlovchi bo'lib kelgan so'zlarni ularning sinonimlari bilan almashtirishning hamma vaqt ham imkoni yo'qligi bilan dalillaydi. *Chiroyli yuz* yoki *chiroyli saman* deyish mumkin bo'lgani holda *ko'rkam yuz* yoki *oyoq*, *sohibjamol saman* deyishga nutqda aslo yo'l qo'yib bo'lmasligi, ana shu holatlar meyor tushunchasining qanchalik nozik va murakkab qamrovli ekanligini hamda ularni payqash va farqlashda lug'atlarning, ayniqsa, izohli lug'atlarning roli beqiyos ekanligini ta'kidlaydi.

Semonim lug'atlar ichida sinonim so'zlar lug'ati alohida ajralib turadi. Sababi har qanday sinonim lug'at, birinchi o'rinda, tilning boyligi va betakrorligi, semantik serqirraligi, jozibadorligini ifodalovchi tasviriy vosita sinonimlarni taqdim etish bilan birga o'quvchida tilning bu imkoniyatidan o'rinli foydalanish ko'nikmasini ham shakllantirishni maqsad qilib qo'yadi. Semonim o'quv lug'atlarda tilda mavjud bo'lgan barcha sinonim yoki antonilar emas, foydalanuvchi nutqida qo'llanadigan birliklar tanlab olinadi, ular lug'atga shunchaki nutq zaxirasini oshirish emas, balki nutqida mazkur birliklarni to'g'ri va o'rinli qo'llashni o'rganish uchun qulay shaklda taqdim etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotchi G.Mirxanova jahon va o'zbek leksikografiyasida tuzilgan sinonim lug'atlar mikroqurilmasini o'rganib chiqib, o'quv sinonimik lug'at – mega, makro, mikro tizimlar va ularning ichki paradigmalari munosabatidan tashkil topgan yaxlit sistema bo'lib, uning megaqurilmasi kirish, o'quv metodik ta'minot, korpus va ko'rsatkichlardan, makroqurilmasi, ya'ni korpusi sinonimik qatorlardan, mikroqurilmasi lug'at maqolalardan tashkil topishini ta'kidlaydi. U sinonim lug'atlarda lug'at maqolani to'rt komponent – ma'nodoshlik qatori, qatorning umumiy leksikografik talqini, paradigma har bir a'zosining xususiy leksikografik talqini va

yuqoridagi belgilarni tasdiqlovchi asos (illyustratsiya)dan tashkil topgan alohida mikroqurilma deb ataydi: “O‘z navbatida lug‘at maqola ham alohida tizim bo‘lib, o‘zaro ichki munosabatlarga (qator yarosi, markazi, periferiyasi) asoslangan ma‘nodoshlik paradigmasi, uning umumiy sharhi, paradigma a‘zolarining har birining leksikografik izohi hamda har bir sinonimga berilgan ta‘rifni tasdiqlovchi illyustativ materialdan iborat mikrosistema hisoblanadi”[2].

Natijalar va muhokama. Mazkur lug‘atlardagi har bir lug‘at maqola neytral so‘z – dominanta bilan boshlanadigan sinonimlar qatoridan iborat bo‘lib, keyin keltirilgan so‘zlarni bitta sinonimik qatorga birlashtirgan ma‘no va ular orasidagi uslubiy farqlar ko‘rsatiladi. Lug‘at maqola har bir sinonimning adabiy tilda qo‘llanilishigv badiiy asarlardan keltirilgan misollar bilan yakunlanadi. Masalan:

QASAM, ONT, QASAMYOD. Ma‘lum shartlarni tan oluvchi (ma‘lum shartlar aytib) o‘z-o‘ziga berilgan qat‘iy va‘da. **Qasam** va **ont** so‘zlari (ayniqsa, ont so‘zi) asosan “ichmoq” so‘zi bilan birga qo‘llanadi. **Qasamyod** ko‘pchilik oldidagi tantanali qasam ma‘nosini bildiradi. Bu so‘z asosan **etmoq, qilmoq** fe‘llari bilan birga qo‘llanadi.

Shu kelganida: “Endi qimor o‘ynasam, onam xotinim bo‘lsin!” – deb qasam ichdi, – dedi Hoji xola (M.Ismoilij). *Lekin magazinga borgach, q a s a m ni ham, qo‘rqinchli maxluqni ham unutdik...* (“Mushtum”). *Ochilish u yoqda tursun, ochiq xotinlarning yuzini ham ko‘rmayman, deb ont ichganman (A.Qahhor).* *Basharti shu xizmatni bajarib berishni bo‘yningga olsang, ont bilan aytamanki, davlatimning yarmisi seniki bo‘lsin! (A.Qodiriy.)* *Chernitsovning so‘nggi so‘zi jangchilarning qasamyodi bo‘lib jarangladi (I.Rahim).* *Olimjon va Oyqiz g‘o‘zalarni bo‘ron zarbidan saqlaymiz, deb q a s a m yo d qilgan ekan, ularni sharmandai-sharmisor qilish mumkinmi, axir (SH.Rashidov).*

Mazkur sinonimik qatorda dominanta **qasam** leksemasi hisoblanib, uning qo‘llanishi usluban chegaralanmaydi. **Ont** esa ko‘proq kitobiy uslubga xos bo‘lib, so‘zlashuv uslubida kamroq uchraydi. Keltirilgan illyustrativ misollardan ko‘rinib turibdiki, **QASAM, ONT, QASAMYOD** sinonimik qatorida **qasamyod**ning nutqda qo‘llanishi **qasam** va **ont**ga qaraganda chegaralangan. U “tantanali qasam” semasiga ega bo‘lib, ko‘pchilik ishtirokida o‘tadigan tantanali marosimlar bilan bog‘lanadi: *vatanga qasamyod, harbiy qasamyod, advokatlik qasamyodi, sudyalik qasamyodi, shifokorlar qasamyodi (Gippokrat qasamyodi)* va boshq. Nutqda qo‘llanganda ko‘p hollarda **etmoq, qilmoq** fe‘llarini talab qilib, qo‘shma fe‘l sifatida yuzaga chiqadi: *qasamyod qilmoq, qasamyod etmoq* kabi. Demak, mazkur so‘z o‘zaro ikki kishi o‘rtasida yoki tor doirada qo‘llanganda uslubiy xatolik yuz beradi. Sinonimik qatordagi **qasamyod** so‘zining qo‘llanishi rasmiy hujjatlar, tantanali marosimlar bilan bog‘lanadi. Masalan, **Vatanga qasamyod** (harbiy qasamyod): *“Harbiy xizmatga birinchi marta chaqirilgan yoki ixtiyoriy ravishda (kontrakt bo‘yicha) kirgan fuqarolar O‘zbekiston Respublikasi davlat bayrog‘i oldida quyidagi mazmunda Vatanga qasamyod*

qabul qiladilar: “Men, (familiyasi, ismi, otasining ismi), O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari safiga kirar ekanman, davlatim timsoli bo‘lmish muqaddas bayroqni o‘pib, buyuk ajdodlarimning pok ruhlari oldida, vatanim oldidagi burchimni halol bajarishga bel bog‘lab, vijdonim, or-nomus va sha‘nimni o‘rtaga qo‘yib: O‘zbekiston Respublikasiga, xalqimga va Prezidentimga bir umr sodiq bo‘lishga..... Har qanday mashaqqatli sinov va qiyinchiliklarda ham el-yurtimning yuksak ishonchini oqlashga tantanali ravishda **qasamyod qilaman!**”. (“Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonunidan); Advokatlik qasamyodi: “O‘z kasbiy burchimni halol va vijdonan bajarishga, inson huquqlari va erkinliklarini hamisha himoya qilishga, advokatlik sirini saqlashga, O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlariga qat’iy rioya etishga tantanali **qasamyod qilaman**”. (“Advokatlik faoliyatining kafolatlari va advokatlarning ijtimoiy himoyasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonunidan).

“O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati”da uslubiy pometalar qo‘yilmaydi. Ammo ma’nodoshlik qatoriga berilgan izohda har bir paradigma a’zosining qatordagi o‘rniga alohida sharh beriladi. Masalan, lug‘atda keltirilgan eng ko‘p a’zoli YAXSHI, DURUST, TUZUK, BINOYI, BINOYIDEK, JOYIDA, SOZ, NOZANDAY, (NOPPA-NOZANDAY), (NOPPA-NOZIN), BOP, BOPTA, AJABTOVUR, AVLO, POSHSHAXON, QOYIL, QOYILMAQOM ma’nodoshlik paradigmasini ko‘rib o‘tamiz. Qatorga “Belgi-xususiyatlari ijobiy, talab qilingan darajaga yaqin yoki undan yuqori, yomonning aksi” tarzida umumiy izoh beriladi, ammo ularning nutqda qay o‘rinda qo‘llanilishiga alohida izoh berilib, badiiy asarlardan misollar keltiriladi:

yaxshi so‘zining keng qo‘llanishi va ijobiy belgi-xususiyatni meyorda ekanini ifodalashi: *Yo‘q, O‘rmonjon aka, zerikkanimiz yo‘q. O‘rtoq Ibrohimov juda yaxshi agronom ekanlar, chaqchaqlashib o‘tirdik (A.Qahhor);*

durust, tuzuk leksemalarida belgi darajasi nisbatan kuchsizligi: *Men pul beray, shu atrofdan oz-moz durust, oyoqqa ilinadigan bir narsa topib bering (Oybek). Qani endi o‘shanda ham odamlar bilan tuzuk muomala qilsa, qovog‘idan qor yog‘ib, ko‘rganga zahrini sochadi (“Mushtum”);*

binoyi (binoyidek) leksemalarida belgi darajasi yaxshiga nisbatan kuchsizligi, shuningdek, ko‘proq xotin-qizlar nutqida qo‘llanishi: *Eski shaharda kattakon oshxona, piyon bozorda binoyi do‘kon... har kuni ulfatchilik (A.Qahhor). Biz planni o‘ylasak, siz sifat deysiz. Sifati binoyidek (“Mushtum”);*

joyida esa yaxshi leksemasiga nisbatan kam ishlatilishi: *Hammasi joyida! – Mehmonxonaga ko‘z yugurtib dedi Gulandom – Hayronman, shu qadar bosh bilan shuncha narsani yig‘dingizmi? Gulandom kinoya bilan kuldi, Yo‘lchi ham beixtiyor kulib yubordi (Oybek);*

soz leksemasida belgi darajasining kuchliligi: *Ish juda soz boshlandi endi oxirigacha silliq ketsin. Buning uchun birinchi galda dadillik kerak (Oybek);*

nozanday leksemasi oddiy soʻzlashuv nutqiga xosligi, asosan, xotin-qizlar nutqida ishlatilishi, belgi darajasi yaxshidagiga nisbatan kuchsizligi: *Muhimi shuki, ish qilinyapti, noppa-nozanday qilinyapti (A.Muxtor). U [Karima opa] koʻproq Toʻladan quvonar, Toʻlaning noppa-nozik boʻlib qolganini koʻrib suqlanardi (M.Ismoilij);*

ajabtovur, avlo, bop, bopta, poshshaxon, qoyilmaqom leksemalarining oddiy soʻzlashuv nutqiga xosligi hamda belgi darajasi kuchli ekani taʼkidlanadi: *Jumlalari turar tekis, Zumda varaq chiqar egiz. Gazeta, jurnal, kitob Tekstlari oʻqishga bop (Q.Muhammadiy). Xoʻp, oying bilan magazinga chiqinglar-da, yetmaganini qoʻshib, bitta bopta kostyum olinglar, boʻyiga munosib boʻlsin (M.Ismoilij). “Bugun ajabtovur tinch va salqin kun boʻldi-da”, – dedi nihoyat chol, kitobdan boshini koʻtarib (L.Bat). Qishda tugʻilgan ikki qoʻzisining badaniga suv yugurib, ajabtovur boʻlib qolgan (X.Seitov). Kimki maxluq xizmatiga kamar Just etar, yaxshiroq ushalsa beli. Qoʻl qovushtirgʻuchi bu avlodurki, oning chiqsa egni, sinsa ali. (A.Bat). – Elmurod ham yigitlarning poshshaxoni-da! Mayli, ikkovi qovushsin (Shuhrat). Bu yil maktab uchun qoyilmaqom yangi bino qurib bersak, nima deysizlar?*

Koʻrib oʻtilganidek, sinonim oʻquv izohli lugʻatida lugʻat maqola qiyidagi komponentlardan tashkil topadi:

1) lugʻatning tayanch qismi – bir leksema emas, oʻzaro ichki munosabatlarga asoslangan mustaqil paradigmalar;

2) sinonimik qatordagi dominanta – neytral soʻzning izohi bilan mos tushadigan paradigmaning umumiy leksikografik talqini;

3) paradigma aʼzolarini qatordagi boshqa aʼzolaridan farqlab turadigan xususiy leksikografik talqini;

4) lugʻat maqolada keltirilgan qatorning umumiy va aʼzolarining xususiy talqinini tasdiqlovchi illyustrativ misollar.

Biroq S.Karimov taʼkidlaganidek, “Garchi til meyorlarining mustahkamlanishida lugʻatlar xizmat qilsa ham, bu xizmatlarning darajasi har xil boʻlishi mumkin. Bundan tashqari, oʻzbek tilshunosligi badiiy adabiyot hamda shoir va yozuvchilar tili lugʻatlarini tuzishda ham yetarli tajribaga ega. Bu tipdagi lugʻatlar maʼlum darajada lingvistik lugʻatlarning boshqa turlaridan farq qiladi. Chunki bu kabi lugʻatlarda adabiy meyor doirasidagi soʻzlar bilan birgalikda umumxalq tiliga, badiiy uslubga hamda shoir va yozuvchilar uslubiga xos boʻlgan soʻz va iboralar ham keltirilgan boʻladi. Ana shunday holatda bu kabi lugʻatlar meyor uchun namuna boʻla oladimi, degan savolga bir xilda

javob berib bo'lmaydi. Chunki material qamrovining kengligi va har xilligi ularga ham diaxronik, ham sinxronik nuqtai nazardan munosabatda bo'lishni taqozo qiladi"[3]. Haqiqatan sinonimik qator ochiq qator bo'lib, tarixiylik va zamonaviylik nuqtayi nazaridan uning tarkibi o'zgarib turadi. Davr talabi, jamiyat taraqqiyoti sababli qator tarkibidagi sinonimlarning ba'zilar iste'moldan chiqsa, ba'zilar ko'p ma'nolik kasb etishi, so'z yasalishi va boshqa ekstralingvistik omillarga bog'liq holda kengayib boradi. Ma'nodoshlik paradigmasida sinonim so'zlarning o'rinlashuvi ularning ifoda semasi, qo'llanilish doirasi, davrga munosabati, usluban xosligi, ijobiy yoki salbiy bo'yog'i va boshqalarga asoslanadi.

Gap bevosita nutq madaniyati, adabiy til meyorlari xususida ketar ekan, bir-biri bilan o'zaro semantik va shakliy aloqador bo'lgan darajalanuvchi so'zlarni ham nutqda o'rinli qo'llay bilish kommunikativ kompetentlikning muhim omillaridan biridir. Masalan, **pushti – gulobi – qizg'ish – qizil – ol – qirmizi** kabi graduonimlar qatoridan nutqiy vaziyatda mosini tanlab qo'llay olmaslik ham nutq sifatida salbiy ta'sir etadi. Sinonimik lug'atlarda sinonimik qatorlarni ajratishda bosh mezon so'zlarning ma'no umumiyliigi, denotatning aynanligida bo'lsa, graduonimik lug'atlarda darajalanish qatorini ajratishda so'zlarning ma'nosi bilan birga ularning semantik tarkibidagi miqdoriy o'zgarishlar bilan farqlanuvchi aynan bir belgining darajalanib borishidadir. O'zbek tilshunosligida graduonimiyani maxsus o'rgangan O.Bozorov buni shunday izohlaydi: "Graduonimiya va sinonimiya hodisalarga o'zlarining asos belgilariga ko'ra keskin farqlanadilar. Zero sinonimik ikki yoki undan ortiq leksik va frazemalar semalarning aynanligiga asoslansa, graduonimiya semalar asosiy semalardagi gradatsiyali farqlanuviga tayanadi. Bundan sinonimlarda asosiy ma'nolarning tengligi, graduonimiyada esa teng emasligi ma'lum bo'ladi. Shuning uchun ham sinonimlarning biri o'rnida ikkinchisini qo'llash umuman, mumkin bo'lsa, asosiy denotativ graduonimik qatorlarda bunday bo'lishi mumkin emas"[4].

Sh.Bobojonov va I.Islomovlarning "O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati"da shunchaki alifbo tartibida graduonimik qatorlar keltiriladi, ammo lug'at maqolasi tartibida paradigma a'zolariga izoh berilmaydi. Shunchaki qatorlarning darajalanish asosi, ya'ni ma'nosi yoki bo'yog'iga ko'ra darajalanayotgani keltiriladi:

Ma'nosiga ko'ra

Xalta – qop – qanor

(hajm-ko'lamining katta-kichikligiga ko'ra)

Bo'yog'iga ko'ra

Xunuk – badbashara – badburush – badqovoq – tasqara – bedavo – ta'viya – beo'xshov – beso'naqay – badsurat – nadomat

(salbiylik bo'yog'ining ortib borishiga ko'ra)

Xira – shilqim – yelim – sulloh – g'amboda

(bo‘yoqdorlik belgisining kuchli-kuchsizligiga ko‘ra)

Xursandlik – sevinch – quvonch – shodlik – surur

J.Jumaboyeva “Graduonimlar izohli lug‘atini tuzish masalalari” nomli maqolasida graduonimik lug‘at tuzilishi haqida ikki xil yondashuvni taklif etadi: “Alifbo tartibidagi har bitta so‘zdan keyin izohli lug‘atdagi kabi qaysi so‘z turkumiga kirishi ko‘rsatilib, unga izoh beriladi, berilgan so‘z graduonimik qatordan qaysi o‘rinni egallashi yoziladi va GR. qisqartmasidan keyin graduonimik qator to‘liq beriladi. Bunda yana bir muhim jihatni unutmaslik kerak: agar ijobiylikning, hajmning, ko‘lamning kengayishiga yoki oshishiga ko‘ra qator berilsa, → belgisi graduonimlar orasiga qo‘yiladi, kamayishiga ko‘ra, ijobiylikdan salbiylikka ko‘ra graduonimik qator berilsa ← belgisi orqali graduonimik qatorlar berilishi lozim bo‘ladi. Masalan, o‘zbek tilida:

Keng. *sifat.* biror bir predmet-narsaning sig‘imi normal holatdan yuqori bo‘lishi, tarqalish ko‘lami ortganda ishlatiladi: keng uy, keng imkoniyat.

GR. *keng* ← *o‘rta* ← *tor yoki tor* → *o‘rta* → *keng*

2. So‘z turkumlari bo‘yicha bo‘limlarga ajratib berish, ya’ni bunda ot so‘z turkumiga oid so‘zlarning graduonimik qatorlari alohida, fe‘l, sifat, olmosh, ravish so‘z turkumlariga oid so‘zlarning graduonimik qatorlari alohida beriladi. Bunda lug‘at 5 ta bo‘limdan iborat bo‘lib, ushbu bo‘limlarda *ijobiylikning oshishiga, salbiylikning oshishiga ko‘ra, hajmning ortishiga/kamayishiga, tezlikning oshishi/kamayishiga ko‘ra* kabi sarlavhalar ostida alifbo tartibida so‘zlarning izohi, graduonimik qatori ketma-ketlikda beriladi”[5].

J.Jumabayevaning ta’kidlashicha, “bu kabi lug‘atlar bir vaqtning o‘zida ham sinonim, ham antonimlarni o‘z ichiga olgan graduonimik qatorlar berilganligi sababli til o‘rgatuvchi va o‘rganuvchilarga juda qulaydir. Shu bilan birga, tarjimonlarning so‘z tanlashida, kontekstual ma’noni saqlab qolishida, aynan tarjima qilinayotgan til xususiyatidan kelib chiqib, mos so‘zni topishida muhim o‘rin tutadi”[6].

Tadqiqotchi Q.Eshboyev esa so‘zlar darajalanishi o‘quv lug‘ati tuzish tamoyillariga bag‘ishlangan dissertatsiyasida so‘zlar darajalanishi yuzasidan o‘zbek tilida tuzilgan lug‘atlar talablarga javob bermasligi, mazkur lug‘atlarda graduonimlar qatori va a’zolarga izoh berilmagani, shuningdek, qatordagi so‘zlarning o‘rinlashish tartibi asoslanmagani ta’kidlaydi. Kelajakda tuzilishi kutilayotgan so‘zlar darajalanishi o‘quv izohli lug‘atlari uchun lug‘at maqola namunalari keltiradi:

gulobi – pushti – qizg‘ish – qizil – ol – qirmizi.

1. **Gulobi** [f. *pushtirang*] – *gulob rangli, oqdan qizillikka, pushtiga moyil bo‘yoqli rang.*
2. **Pushti** – shaftoli guli rangidagi, och qizil, gulobidan to‘qroq.
3. **Qizg‘ish** – pushtidan to‘qroq, qizildan ochroq, qizg‘imtir rang.
4. **Qizil** – qon rang.

5. **Ol kt.** – qizildan to‘qroq rangli.

6. **Qirmizi** – to‘q qizil rangli.

darcha – eshik – darvoza

1. Darcha [f. *eshikcha*] – *ilgari vaqtlarda deraza vazifasini o‘tagan bir yoki qo‘sh tabaqali eshikcha; eshik yoki devorga o‘rnatilgan kichkina eshikcha.*

2. Eshik – uy, xona, bino yoki hovlining kiraverishida o‘rnatilgan, ochib-yopib turiladigan moslama.

3. Darvoza [f. *ikki tabaqali katta eshik*] – *hovli, qo‘rg‘on, qal‘a, zavod va shu kabilarga kiriladigan, ochib-yopiladigan katta eshik, qopqa*[7].

Umuman, o‘zbek leksikografiyasida semantik darajalanishning leksikografik talqini nazariy va amaliy leksikografiyaning muhim masalasiligicha qolmoqda. Q.Eshboyevning o‘zbek tili izohli lug‘atlari tavsiflarida so‘zlararo darajalanish tamoyili tadqiqiga bag‘ishlangan monografik ishida bu haqida shunday deyiladi: “O‘zbek tili izohli lug‘ati”ning tuzilishi va metodologik tamoyillarini sinchiklab tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, graduonimik munosabatlarning aks ettirilishi bu lug‘atda zamonaviy leksikografiya talablari darajasida amalga oshirilmagan. Lug‘at tuzish jarayonida semantik gradatsiya tamoyillari deyarli e‘tiborga olinmagan, natijada so‘zlarning ma‘no darajalari tasodifiy tartibda berilgan va foydalanuvchilar uchun so‘zlarning ma‘no darajasidagi farqlarini anglash qiyin bo‘lib qolgan. Lug‘atning metodologik ko‘rsatmalarida ma‘no tartibining asoslari ko‘rsatilgan bo‘lsa-da, graduonimik munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlari alohida e‘tiborga olinmagan va bu munosabatlarni belgilash uchun maxsus tizim ishlab chiqilmagan. Masalan, “alam” so‘zi lug‘atda to‘rt xil ma‘noda berilgan: 1) jismoniy qiynoq; azob, og‘riq; 2) ruhiy azob, iztirob; 3) qasd, o‘ch, qasos; 4) g‘azab, nafrat; zahr. Bu ma‘nolar o‘rtasida aniq graduonimik aloqa mavjud bo‘lib, ular ma‘no darajasi jihatidan turlicha, biroq lug‘atda bu aloqalar maxsus ko‘rsatilmagan va foydalanuvchi uchun qaysi ma‘no kuchliroq yoki zaifroq ekanligini aniqlash qiyin[8].

Masalan, *uchqun – cho‘g‘ – o‘t – olov – alanga* qatori uchun lug‘at maqola namunasini keltiramiz:

UCHQUN – CHO‘G‘ – O‘T – OLOV – ALANGA

olovning yonish darajasi, quyi darajadan yuqori darajaga qadar.

UCHQUN 1 *Yonib yoki laqqa cho‘g‘ bo‘lib turgan moddadan otilib, uchib chiquvchi zarra. Bu o‘t uchqunlari.. yaqinlarda birdan alangalanib yuzaga chiqadi, amirning taxtu tojini, uning homiylari bilan birga kuydirib kul qiladi. S.Ayniy, Doxunda. Yiltiragan cho‘g‘ yerga tushib, uchqunlar ojiz sachratib so‘ndi. M.Muhamedov, Qimmat bilan Himmat. To‘xtaxola tandirga o‘t qo‘yganga o‘xshaydi, ko‘cha tomonga goh-goh uchqun uchib turibdi. I.Rahim, Chin muhabbat.*

2 Narsalarning bir-birita tegishi, urinishidan hosil bo‘luvchi olov-zarra. Tohir boltani.. goh qulfga, zanjirining goh darvoza zulfiniga urar, temirdan **uchqun sachrar**.. edi. P.Qodirov, Yulduzli tunlar. *Ko ‘krak cho ‘ntagidan mo ‘jazgina yaltiroq qutichani olib, bir joyini bosgan edi, «chirs» etib uchqun sachrab, qutichaga o ‘rnashgan pilik alanga oldi.* K. Yashin, Hamza.

3 Narsalarning sachraydigan, sochiladigan eng mayda bo‘lagi, zarrasi. Temir uchquni. *To ‘xtovsiz bo ‘rab yog ‘ib turgan qordan yer tobora oqarayotgan paytda, Elmurod qorong ‘i uyda yopirilib qo ‘nayotgan qor uchqunlarini tomosha qilar edi.* P.Tursun, O‘qituvchi. *Sovuq shamol zo ‘rayib, qor uchqunlari burunga, ko ‘zga, peshonaga urila boshladi.* H.G‘ulom, Mash‘al. *Qalin, qora bulut yana bitta-bitta sovuq uchqun tashlab, hamma yoqni qoplab olgan.* O‘.Hoshimov, Ikki surat.

4 ko ‘chma Sezgi, hissiyot, qobiliyat va sh.k. belgisi. *Lekin ko ‘nglida goho yilt etgan uchqun chaqnaydi. Bu – umid, ro ‘shnolik, najot uchquni.* S.Siyoyev, Avaz.

CHO‘G‘ 1 Yonib bo‘lib, alangasi so‘ngan o‘tin, ko‘mir va sh.k. Laxcha cho‘g‘. Samovarga cho‘g‘ tashlamoq. *Eski beqasam to ‘n, qizil qo ‘njli etik kiygan bir yigit katta xokandozda o ‘choqqa cho ‘g‘ keltirib soldi.* P.Tursun, O‘qituvchi. *Tosh o ‘choqda archa cho ‘g‘i yallig ‘lanib turibdi.* P. Qodirov, Qora ko‘zlar.

2 ko ‘chma Alanga, otash, taft; ishtiyoq, zavq-shavq. Ishq cho‘g‘i. Umid cho‘g‘lari. Yurak cho‘g‘i. *Faqat Yulduzxonni ko ‘rdim-u, halovatimni yo ‘qotdim, yuragimga xuddi cho ‘g‘ tushganday.* R.Fayziy, Cho‘lga bahor keldi. *Saidiyning qalbidagi so ‘na boshlagan muhabbat cho ‘g‘i yashnay boshladi.* A.Qahhor, Sarob.

O‘T 1 Yonish jarayoni; olov, otash. *Yer to ‘ydirar, o ‘t kuydirar.* Maqol. *Yerga tushgan gul bo ‘lur, O ‘tga tushgan kul bo ‘lur.* Maqol. *Bu orada maydonchada o ‘t lovulladi.* A. Muxtor, Opa-singillar. *O ‘tning harorati* Ergashevning yuzini qizdirib, bursib chiqqa yotgan tutun esa nafasini bo‘g‘ar edi. N.Safarov, Vodillik qaxramon. *Hovli o ‘rta sidagi bir buzoq bilan ikki qo ‘y go ‘shti solingan doshqozon tagida hamon o ‘t yonar.* P. Tursun, O‘qituvchi.

2 Alanga, yolqin. *Soyning u betidagi tog ‘larda soqqadek-soqqadek o ‘t yaltirardi.* S.Anorboyev, Oqsoy. *Shu on uning o ‘ng tomonidagi tepalikda yalt etib o ‘t ko ‘rindi.* J.Tashenov, Jangchi O‘tegen.

3 Olovning alangasi so‘ngan (to‘xtagan) holati; cho‘g‘. *Tanchaga o ‘t solmoq. O ‘choqdagi o ‘tni asta-sekin kul bosdi.* Oybek, Tanlangan asarlar.

4 ko ‘chma Quyoshning o‘t yallig‘i kabi qattiq qizdiradigan, kuydiradigan holati; taft. *Ayni tush chog ‘i-ku, kelinoyijon, Quyosh o ‘z o ‘tidan behol bo ‘lgan payt.* Q.Rahimbekova, Yuragimda ko‘rganlarim.

OLOV 1 Yuqori haroratda yonib, nurlanib turgan gaz, alanga, o‘t. Olov yoqmoq. Qumg‘onni olovga qo‘ymoq. *Olovning tishi yo ‘q, ho ‘l-quruq bilan ishi yo ‘q.* Maqol.

2 Cho'g'. *Tanchaning olovini oching, badanimda qaltiroq turdi, taqsir*, H.G'ulom, Mash'al.

3 Issiqlik, harorat. Quyosh olovi. *Quyosh osmondan olov quyyapti*. S.Ahmad, Ta'zim. *Huvillagan tunday yolg'izlik qursin, Yolg'iz chaqmoqtoshdan chiqmaydi olov*. Ch.Ergash, Orzuning og'ir kipriklari.

ALANGA 1 Yonib turgan o'tdan, olovdan ko'tarilayotgan yolqin. Gaz alangasi. *Sham alangasi har tomondan esib turgan shabadada tebranar edi*. A.Qahhor, Ko'r ko'zning ochilishi.

2 Yorug'lik; yorug' shu'la. *Ashulachilarning quyoshda qoraygan yuzlari mash'allarning alangasida yiltillar edi*. A.Muxtor, Opa singillar.

3 ko'chma O't oldiruvchi, jo'shqin jarayon; jo'shqinlik, hovur; yurakka o't soluvchi, yondiruvchi his-tuyg'u. Firoq alangasi. Ishq alangasi. Urush alangasi. G'azab alangasi. *Do'sti g'arib, kel, qo'lingni tut, Yuragingga yoqay alanga*. A.Oripov. *Muzday choy ichini qovurayotgan alanga taftini sal pasaytirganday bo'ldi*. A. Ko'chimov, Halqa.

Lug'at maqola tarkibida graduonimlarning o'rinlashuvi belgi darajasining kuchayib borishiga asoslangan. Buni keltirilgan izoh va unga asos sifatida ilova qilingan misollar dalillaydi:

uchqunning ojiz sachrab so'nishi, uchib turishi, «chirs» etib sachrashi, qor uchqunlari, sovuq uchquni;

o'choqqa cho'g' keltirib solinishi, archa cho'g'ining yallig'lanib turishi;

o'tning kuydirishi, lovullashi, harorati yuzni qizdirishi, quyoshning o'z o'tidan behol bo'lishi;

olovning ho'l-quruq bilan ishi yo'qligi, quyoshning osmondan olov quyishi, chaqmoqtoshdan olov chiqishi;

alanganing shabadada tebranishi, yuzning alangada yiltillashi, yurakka alanga yoqishi, ichni qovurishi.

Tadqiqotchi Q.Eshboyev ta'kidlaganidek, "Semantik darajalanish metodologiyasini takomillashtirish jarayonida, birinchi navbatda, graduonimik qatorlarni aniqlash va tizimlashtirish zarur. Bu jarayonda har bir semantik maydonga mansub so'zlarning ma'no darajasi, gradatsion tabiati va stilistik qiymati aniq belgilanishi lozim. Masalan, "*ranjimoq* → *xaфа bo'lmoq* → *diqqat bo'lmoq* → *xunob bo'lmoq* → *g'azablanmoq* → *qahr lanmoq*" norozilik hissining oshib borishini ifodalaydi. Bu qator insoniy hissiyotlarning asta-sekin kuchayib borish jarayonini ifodalaydi va har bir bosqich o'ziga xos ma'no darajasi, gradatsion tabiati va stilistik qiymatiga ega"[9].

Kuzatuvlarimiz asosida so'zlarning darajalanishiga asoslangan lug'atlarda lug'at maqola ichki qurilishida quyidagi komponentlar ajratilishi zarur degan xulosaga keldik:

1. Graduonimik qator.

2. Qatorning umumiy izohi.

3. Qator tarkibidagi darajalanuvchi soʻzlarning har birining xususiy izohiga bagʻishlangan kichik lugʻat maqolalar

4. Har bir izohni tasdiqlash uchun illyustrativ havola.

Xulosa. Umuman olganda, darajalanish tilshunosligimizda koʻproq sinonimiya va antonimiya doirasida boʻlganligi bois uning leksikografik ahamiyati, asosan, sinonimlar doirasida kuzatiladi. Sinonim lugʻatlar tuzishda darajalanishni farqlash soʻzlar oʻrtasidagi semantik va uslubiy farqlarni aniqlash, ularni tartibga solish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Каримов С.А. Тил таълими ва меъёр. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – 267 б. –Б. 211
2. Мирханова Г.Р. Ўзбек тилининг синонимлар ўқув изоҳли луғатини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)... дисс. – Қарши, 2022. – 145 б. –Б 88
3. Каримов С.А. Тил таълими ва меъёр. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – 267 б. –Б. 231
4. Bozorov O. Oʻzbek tilida darajalanish. Tanlangan asarlar. 1-jild. –Toshkent, 2023. –184 b. –B.74
5. Джумабаева Ж.Ш. Градуонимлар изоҳли луғатини тузиш масалалари // Хорижий филология. № 4, 2017-йил. – Б.66-68
6. Джумабаева Ж.Ш. Градуонимлар изоҳли луғатини тузиш масалалари // Хорижий филология. № 4, 2017-йил. – Б.66-68
7. Джумабаева Ж.Ш. Антонимия и градуонимия в разносистемных языках // “Ўзбекистонда хорижий тиллар” илмий-методик электрон журнал №5–6/2017. – Б.74-78
8. Eshboyev Q.B. Soʻzlararo darajalanish oʻquv lugʻatini tuzish asoslari: Filol. fan. boʻyicha falsafa doktori (PhD) diss. – Andijon, 2022. – 137 b. –B.54
9. Eshboyev Q. B. Oʻzbek tili izohli lugʻatlari tavsiflarida soʻzlararo darajalanish tamoyili: filologiya fanlari dokt. (DSc) diss. – Navoiy, 2025. 238 b. –B. 156
10. Eshboyev Q. B. Oʻzbek tili izohli lugʻatlari tavsiflarida soʻzlararo darajalanish tamoyili: filologiya fanlari dokt. (DSc) diss. – Navoiy, 2025. 238 b. –B. 84